

серия наиболее близка к материалам могильников из окрестностей Переяслава-Хмельницкого и в равной степени — к городским сериям, которые представляют население Любеча и Новоградки. Можно предположить, что мужчины из указанных городов поочередно несли службу в каждом из пунктов назначения, а к ним из сельской местности рекрутировались новобранцы, которые проживали неподалеку от хут. Зеленый Гай и окрестных сел.

По данным межгруппового анализа, женское население черниговского Передгородья по матрице кластеризации межгрупповых корреляций и канонического анализа тяготеет к двум сельским группам: сборной серии с территории Черниговщины и северянок, также к хут. Зеленый Гай, а при привлечении остальных славянских групп древнерусской эпохи — к женскому населению Переяслава-Хмельницкого и сборной северянской серии из грунтовых могильников. Нужно сказать, что и мужская, и женская серии Передгородья близки к сборной северянской серии и могильнику у Переяслава-Хмельницкого. Из этого следует, что у них действительно есть общий компонент, близкий к указанным группам. Также можно отметить, что другие компоненты разные, у женщин — близкий к полянкам черниговским, а у мужчин — к Любечу.

Yu. V. Dolzhenko

POPULATION OF CHERNIHIV ANNALISTIC PEREDHORODDYA OF THE 11th—13th CENTURIES BY CRANIOLOGICAL DATA

Anthropological structure of population of Chernihiv Peredhoroddy («Suburb») mentioned in the chronicle of 1152 as one of regions of big Posad (trading quarter) is analyzed by the materials of excavations since 1986 till 2009.

According to the data of intra-group analysis, urban male population of Chernihiv from Peredhoroddy was apparently tightly related to the Siveryans, an Ancient Rus tribe, which is especially well demonstrated by canonical analysis. Chernihiv male groups show more significant similarity than female series; the series under the study is the closest to the materials from the burial grounds in suburbs of Pereyaslav-Khmelnytskyi, and at the same degree is close to urban series representing population of Lyubech and Novohrudka. It is possible to suppose that men from these cities served alternately in each of destination stations and that they were supplemented by recruits living not far from Zelenyi Hai hamlet and neighbouring villages.

Based on the data of intra-group analysis, female population of Peredhoroddy in Chernihiv according to matrix of clusterization of intra-group correlations and canonical analysis is close to the two rural groups: to the combined series from the territory of Chernihiv region and of the Siveryans, and also to Zelenyi Hai hamlet; and when other Slavonic groups of Ancient Rus period are considered they are close to the female population of Pereyaslav-Khmelnytskyi a combined Slavonic series from the burial grounds. It should be noted that both male, and female series of Peredhoroddy are close to a combined series of the Siveryans and to the burial ground near Pereyaslav-Khmelnytskyi. Consequently, they have indeed common component close to the groups mentioned. It is also should be noted that other components are different: in female series it is close to the Polyans of Chernihiv, while in male series it is close to Lyubech.

О.М. Купченко-Гринчук

СПОРЯДЖЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ АРМІЇ В РОКИ СТОЛІТНЬОЇ ВІЙНИ (1337—1453)

На ґрунті іконографічних джерел розглядається спорядження англійської армії в роки Столітньої війни, простежується його еволюція та встановлюються особливості обладунку воїнів різних родів військ. Підкреслюється роль артилерії при облозі укріплень.

К л ю ч о в і с л о в а: Англія, Столітня війна, обладунок, спорядження, лицар, піхотинець, лучник, зброя, металеві машини.

Питання спорядження англійської армії в роки Столітньої війни у вітчизняній та зарубіжній історіографії хоча й розглядалося, але вивчене недостатньо. Головним чином привертала увагу проблеми, пов'язані з історією лицарства та військово-

вого мистецтва (Контамин 2001; Gravett 2002). Що стосується праць зброєзнавчого характеру, то в них подано загальні процеси еволюції обладунку та спорядження по всій Європі (Бехайм 1995; Окшотт 2004). Проблема спорядження важлива, оскільки поряд з іншими чинниками (спішування лицарів, уміле командування) оснащення ан-

© О.М. КУПЧЕНКО-ГРИНЧУК, 2011

гліської піхоти луками дало блискучі результати на полі бою (Дельбрюк 1996, с. 240). А на прикладі лицарства Англії можна побачити, як війна збагачувала переможців. Щоб краще дослідити озброєння і оснащення англійського війська, на наш погляд, варто розглянути еволюцію лицарського обладунку, спорядження піхоти та засобів ведення облоги.

Оскільки лицарство становило основу майже всіх середньовічних армій, то розпочнемо з розгляду обладунку та озброєння цього війства. Жан Ле-Бель близько 1330 р. відзначав, що англійці ще не використовували ні пластинчастих лат, ні басінет (фр. *bacinet*) з підборідником, ні сітчастої броні, ні панцирів з дрібних лусок. У них були лише великі гауберки, рукавиці, підбиті повстю, а на голові вони носили великі шапелі з заліза чи вивареної шкіри («*ne ilz ne se sçavoient armer de plates, ne de bachinès à barbiere, ne de colerete, ne de menus fers, fors que de grans haubers et de grands baligaus armoyez de leurs armes et de mites de toile costonnées, et par dessus ung grand chappel de fer ou de cuir bouilli*»: Le Bel 1904, р. 156). Порівняно з континентальним озброєнням, зокрема французьких воїнів (Nicolle, McBride 2000, р. 14—15), це видається дещо застарілим і свідчить про гірший матеріальний стан англійського лицарства. Адже обладунок у середньовіччі коштував чимало (Флори 2006, с. 129—131).

З початком війни англійці у Франції отримували перемогу за перемогою, що позитивно впливало на матеріальний стан війська, оскільки переможцям діставалася здобич. Унаслідок цього поступово покращується спорядження та обладунок вояків. Одним з найкращих джерел для вивчення цього питання є лицарські надгробки та мініатюри.

Перед війною, як уже зазначалося, спорядження англійців порівняно з французами було дещо застаріле. Приміром, на надгробку сера Роджера де Трампінгтона 1326 р. (Gravett 2002, р. 10) бачимо лицаря (рис. 1) в кольчuzі з кольчужними панчохами та капюшоном (гауберт — нім. *haubert*). Під головою — шолом типу топхельм (нім. *topfhelm*), причеплений до паска ланцюгом, на лівій руці — щит (щити у той період були трикутні, а згодом, з появою повного обладунку, вони вийшли з ужитку практично повністю), на паску — перев'яз з мечем, поверх кольчуги — гербова котта.

Суспільний статус воїна теж впливав на якість спорядження. Що вищий він був, то кращий був обладунок, це й зрозуміло — знатні особи мали більший статок. На мініатюрі із зображенням вручення щита Св. Георгієм ко-

Рис. 1. Надгробна плита сера Роджера де Трампінгтона (1326 р.)

ролю Едварду III (1327 р.) (Gravett 2002, р. 12), бачимо двох воїнів, споряджених у кольчугу, поверх якої гербова котта. На головах лицарів — шоломи-басінети, до пасків прикріплені мечі (рис. 2). На ногах у короля видно латні поножі, руки захищені кольчугою. У святого, вочевидь через вищий статус, руки захищені латними наручами-вомбрасами (англ. *vambraces*). Шолом на голові короля увінчаний короною — знаком влади. В руці монарх тримає спис.

На зображенні батальної сцени з Ілюстрованої Біблії Холкхема (Holkham Bible 1326, fol. 40) бачимо кінних воїнів у кольчугах. Іноді кольчуги посилені металевими накладками. На голові воїнів — шолом із забралом, шапел (фр. *chapel* —

Рис. 2. Вручення щита та списа Св. Георгієм королю Едварду III. Мініатюра (1327 р.)

так називали шолом, за формою схожий на капелюх, звідси й назва). Шолом короля має металеву підборідну дугу (фр. *barbriere*), що була характерною деталлю тогочасних шоломів.

Доволі тривалий час у спорядженні лицаря використовувалася кольчуга. За зразок можна навести надгробок сера Роберта де Барса 1331 р. (Gravett 2002, р. 20). Але поступово набуває поширення пластинчастий обладунок. Продовжують носити кольчугу, але все частіше використовується захист рук із суцільних металевих пластин — наручі-вомбраси — та поножі. Кольчужна бармиця-авентейл (англ. *aventail*) прикріплена до шолома. Приклад — надгробна плита сера Роберта де Кріка 1340—1345 рр. Крім того, на цьому ж надгробку бачимо спереду трапецієподібний клин (на справжньому обладунку він є і ззаду). Це свідчить про те, що на той час лицарство могло битися пішим, бо ці клини забезпечують кращий захист саме в пішому строю, а такий «фартух» ліпше захищав живіт (Блэр 2006, с. 58).

У середині XIV ст. пластинчастий захист рук та ніг стає вже більш поширеним (Окшотт 2004,

с. 329—330). Причиною того була й еволюція обладунку, і покращення матеріального стану лицарства через успішне ведення бойових дій на території супротивника. На тогочасних надгробках — сера Вільяма Кердістона 1361 р., сера Роберта Хігона 1372 р., Едварда Плантагенета принца Уельського «Чорного Принца» 1376 р. (Gravett 2002, р. 5) — бачимо суцільно-металевий захист рук та ніг, шолом-басінет із прикріпленою бармицею-авентейлом (рис. 3). Спочатку басінет був, імовірно, допоміжним шоломом ніж основним, а на нього в бою лицарі зазвичай одягали топхельм. Меч і кинджал прикріплені до паска ланцюжком, щоб не загубити в розпалі бою. Цей лицарський пасок зберігся як статусна річ у англійців набагато довше ніж на континенті. У Едварда План-

Рис. 3. Надгробна плита Едварда Плантагенета принца Уельського «Чорного Принца» (1376 р.)

тагенета під головою великий шолом із гербовою фігурою, на руках — латні рукавиці.

Інколи ланцюжок, до якого прикріплювали меч, шолом і кинджал, приєднували не до паска, а до нагрудної пластини через декоративну розетку. Це видно на надгробку сера Джона де Нортвуда (Gravett 2002, р. 51). На ньому ж бачимо і наручі з металевих лусочок (рис. 4).

Доволі популярна була бригадина — обладунок у вигляді металевих пластин, прикріплених до шкіри чи тканини. Зображення такого обладунку є на церковній лаві в соборі в Лінкольні (Gravett 2002, р. 42). На рельєфі (рис. 5) добре видно кріплення та металеві пласти-

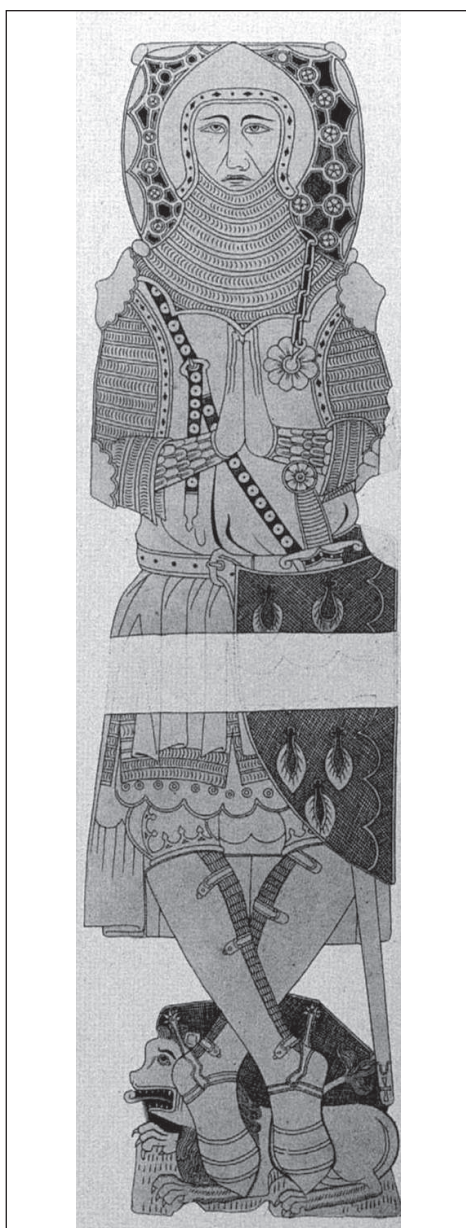

Рис. 4. Надгробна плита сера Джона де Нортвуда (1340 р.)

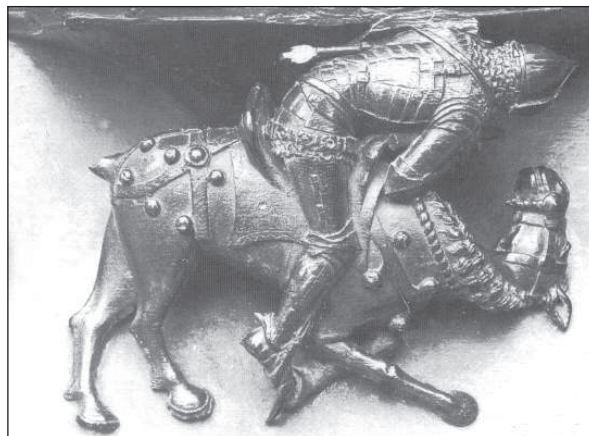

Рис. 5. Зображення пораненого воїна на церковній лаві собору в Лінкольні

ни. Бригадина була поширена не лише серед простих воїнів, але й серед знаті і використовувалася достатньо довго.

У XV ст. в Західній Європі поступово формується зовнішній образ лицаря в повному, так зв. «білому», металевому обладунку (Окшотт 2004, с. 334—335). Як буде показано нижче, Англія не була винятком. Основними елементами такого обладунку є пластинчасті наручі, поножі, металеві черевики — саботони, шоломи різних зразків (найпопулярнішими були шоломи типу бацинет і гранд-бацинет) і кіраса. Вона складалася з двох пластин — на груди та спину, а в другій половині XV ст. — вже з чотирьох пластин (так зв. «міланський» тип кіраси) і стала доступною не тільки лицарству. Тобто, тіло лицаря фактично повністю покривали металеві пластини. Під обладунком носили ще й кольчугу. Ці тенденції озброєння добре простежуються на одному з експонатів колекції замку Чурбург в Італії (Wackernagel 1996, р. 77).

Під обладунок одягали армідублет — куртку з двох-трьох прошитих шарів тканини. Це було особливо важливо для кольчуги, оскільки вона могла вціліти від удару, але не вберегти від перелому кісток, тож армідублет слугував своєрідним амортизатором (Gravett 2001, р. 8—9).

На надгробку леді Маргарет Голланд та обох її чоловіків — Томаса, герцога Кларенса 1421 р. та сера Джона Б'юфорта, графа Сомерсета 1410 р. (Gravett 2001, р. 18) добре видно повний обладунок, поверх якого одягнене сюрко. Пізніше сюрко та гербові котти перестали носити (Вейс 2007, с. 701), і це певною мірою призводило до проблем на полі бою, оскільки розпізнати своїх і ворогів без гербів досить важко. Щити теж вийшли з ужитку через те, що повний обладунок давав надійний захист і

Рис. 6. Мідний надгробок сера Жиля Добені (1446 р.)

без щита, натомість набула розвитку дворучна зброя: бойовий молот, алебарда та її вкорочені варіанти — полекси, дворучний меч тощо. Така зброя наносила значно більше пошкоджень (Gravett 2001, р. 17). У XIV ст. та ще більшою мірою в XV ст. лицарський меч потіснили бойова сокира та палиця (Флори 2006, с. 121).

Мідний надгробок сера Жиля Добені 1446 р. (Gravett 2001, р. 13) є яскравим прикладом повного обладунку (рис. 6). Металеві пластини повністю вкривають тіло. Меч на паску лицаря дещо звужений та гостріший порівняно з попередніми. Це пояснюється тим, що тогочасний обладунок добре захищав господаря від рублених ударів. Саме через це мечі стають гостріші та довші, щоб можна було вразити супротивника у вузькі щілини обладунку в місцях суглобів. Окрім зміни форми меча, вдосконалюється і техніка фехтування, що почала від-

ходити від звичних рублених та колотих ударів (Окшотт 2004, с. 348).

Не можна оминати увагою і обладунок лицарських коней. На вже згаданих малюнках в Глюстрованій Біблії Холкхема (Holkham Bible 1326, fol. 40) бачимо коней у шалфронах (налобних пластинах) і попонах, а на зображенні пораненого вершника в соборі в Лінкольні досить чітко передані деталі зброї. Нерідко коней покривали гербовими накідками, хоча, як відзначав тогочасний хроніст, «коні, покриті гервальдичними попонами, ...відійшли в минуле» (Le Vel 1904, р. 126—127). Зазвичай коней не переобтяжували обладунками, обмежуючись попоною чи зрідка кольчугою. Повне спорядження для захисту бойового коня — дестрієра — було доволі дорогим, і не всі могли собі дозволити таку розкіш, тож задовольнялися попоною. Цим можна, зокрема, пояснити успіх англійців у багатьох битвах — погано захищені коні французів швидко виходили зі строю після декількох поранень. Не обов'язково смертельно поранити коня — варто лише зачепити його, і безлад у лавах атакуючих гарантовано (Уваров 2003, с. 25—26).

Дещо складніше описати спорядження простих воїнів — лучників та піхотинців. Це доволі легко зробити для XV ст., оскільки на мініатюрах з «Хронік» Фруассара, присвячених Столітній війні, прості піхотинці зображені достатньо чітко. Але для XIV ст. ці мініатюри не є достовірними джерелами. Адже воїни зображені такими, якими їх бачив автор кінця XV ст., навіть для раніших епізодів. Військо часів Троянської війни зображене як і солдати Хлодвіга та Карла Мертела (Чернова 1960, с. 96, 98, 113).

Деяку інформацію можна почерпнути з літературних творів. Це, зокрема, «Кентерберійські оповіді» Джефрі Чосера, а саме момент, коли автор описує одного із супутників — йоменалучника. Солдат, найвірогідніше, зображений у похідному одязі: зелена куртка та худ (головний убір, подібний до капюшона, що надягався через голову), великий лук, пучок стріл, на руці — браслет, що захищав сухожилля воїна від удару тятиви, щит, меч, кинджал і мисливський ріг (Chaucer, Coghill 2003, р. 5—6). Зважаючи на той факт, що Чосер сам двічі брав участь у війні з Францією, навіть побував у полоні (Гарднер 1986, с. 173—176), цей опис можна розглядати як свідчення очевидця.

У XV ст. спорядження простого піхотинця складалося з жака (фр. *jack* — багатошарова, від дев'яти і більше, прошита куртка-дублет до колін), шолому, кольчуги та бригандини (Бехайм

Рис. 7. Рештки стріл і наручі лучника з корабля «The Mary Rose»

1995, с. 282). Латний захист ніг могли носити ветерани кампаній та кінні лучники як статусну річ (Bartlett 1995, р. 58). Однак деякі автори (Bartlett 1995, р. 20) ставлять під сумнів те, що лучники під час стрільби були споряджені в обладунок, оскільки це могло заважати. Вони були екіпіровані великими англійськими луками, мечами та кинджалами. Решта ж піхоти мала на озброєнні практично будь-яку можливу зброю — спис, сокиру, булаву тощо.

Практично на всіх мініатюрах, присвячених Столітній війні, англійські піхотинці зображені здебільшого з великими луками. Такий лук набув значного поширення завдяки своїм властивостям: він був порівняно дешевий, а скорострільність значно перевищувала можливість арбалета. Їх постачали в армію централізовано і виготовляли зі спеціальної деревини — переважно з іспанського тису (Bartlett 1995, р. 25). Реконструювати великий лук ми можемо не лише за численними його зображеннями, але й за знахідками із затонулого корабля «Мері Роуз», що перевозив партію такої зброї. Незважаючи на те, що корабель відноситься до пізнішого періоду, знайдені на «Мері Роуз» луки аналогічні тим, що використовувалися англійцями під час битв із французами в Столітній війні. Адже великий лук тривалий час був на озброєнні англійської армії поряд із вогнепальною зброєю. Крім того, там знайшли і рештки стріл та наконечників до них, а також наручі лучників, що захищали зап'ясток воїна від удару тятиви (Фонди музею...; рис. 7).

Щодо ранішого періоду, то на одній з мініатюр XIV ст., присвяченій пограбуванню міста вояками (рис. 8), бачимо солдат у гамбезонах (фр. *gambeson*) — одязі з кількох шарів тканини, між якими набивалась підкладка, інколи з кольчужними вставками — та шоломах з кольчужними бармицями-авентейлами, а на деяких воїнах — шолом та бармиця з металевих пластин.

Озброєні вони мечами, списами та алебардами. У вже згадуваній Ілюстрованій Біблії Холкхема (Holkham Bible 1326, fol. 40) є зображення битви піших воїнів: солдати здебільшого захищені гамбезонами (лише один у кольчужі), в шкіряних рукавицях (у одного з металевими накладками) та зі щитами-баклерами в руках, на голові — металевий шолом. Вони озброєні мечами, сокирами та луками. Однак Жан Ле-Бель (близько 1330 р.) відзначав з певним сумом, що *«тепер будь-який жалюгідний слуга може бути озброєний так само добре й гарно, як і благородний лицар»* («*Aussy bien et aussy noblemen est maintenant armé ung povre garchon, qu'est ung noble chevaliers*»: Le Bel 1904, р. 127).

Розглядаючи оснащення та спорядження піхотинців, не можна оминати увагою «уніформу» цих солдатів, того, що різнило їх від війська супротивника. Найпоширенішим знаком був прямий червоний хрест (що був взятий у війська Св. Георгія). Слід однак зазначити, що такі знаки були поширені і за межами військового середовища: вони свідчили про «політичну» належність, тому й ті, хто не воював, могли або зобов'язані були їх носити. Приміром, у 1416 р. Генріх V вимагав, щоб усі нормандці носили хрест Св. Георгія як знак підданства (Контамин 2001, с. 209).

Окрім того, королі, знатні сеньйори, капітани та міста нерідко давали однаково екіпіровку більш-менш значним корпусам своїх військ. Наприклад, приблизно від середини XIV ст. вояки родом з Чешира, Уельсу та Флінтширу вдягалися в зелено-білі котти та шапки (Nicolle, McBride 2000, р. 8). За уніформу правили також лівреї з кольорами сеньйора, що набуло особливого поширення після війни.

Нерідко англійці (а частіше і їхні супротивники) використовували всілякі засоби для покращення обороноздатності своїх військ та захисту позицій. Це і різноманітні вовчі ями, і

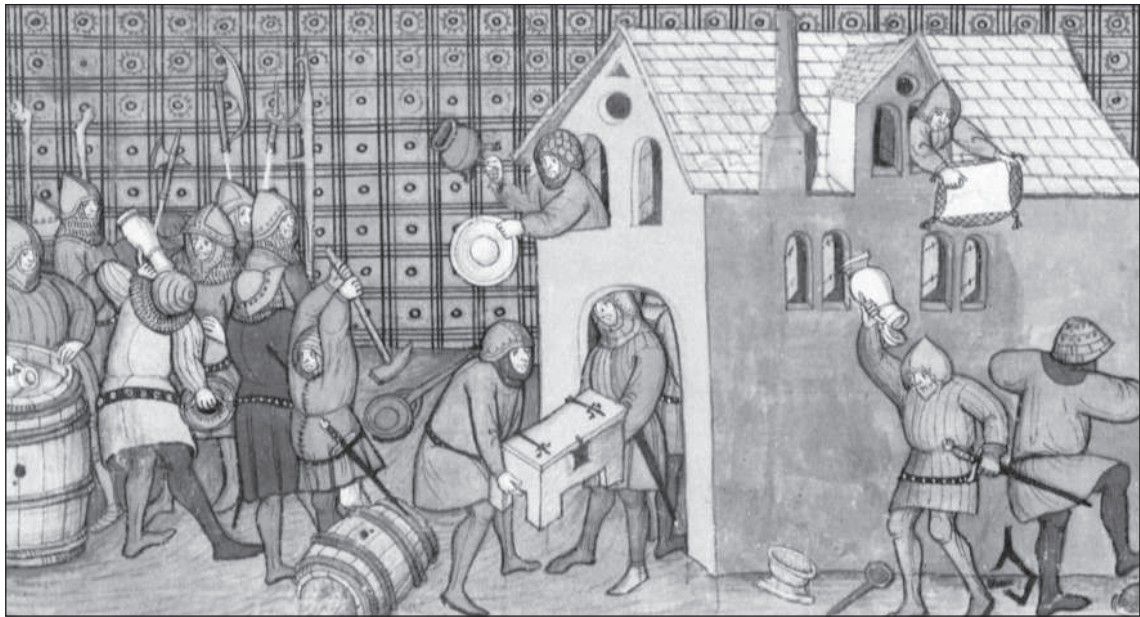

Рис. 8. Пограбування міста вояками. Мініатюра XIV ст.

використання «вагенбургів», і загострені кілки (піхотинці інколи повинні були мати їх із собою як необхідну екіпіровку), а також дерев'яні щити, з яких стирчали залізні шипи, прикриті для маскуванню тканиною («*el avoient par devant eux mis bretesques qui avoient grandes broelies de fer et estoient couvertes de loile, par quoy on ne les aperclieust*»: Istore... 1879, р. 388).

Розглядаючи питання озброєння та оснащення англійської армії в період Столітньої війни (1337—1453), слід зазначити, що англійці практично нічим не відрізнялися від своїх колег на континенті. Та й взагалі в Західній Європі чіткої регіональної специфіки у військовому спорядженні не простежується, можна говорити лише про певні його елементи, приміром, шолом із клапвізором — особливою формою забрала, що кріпився на вузькій смужці металу, прикріпленій до шолома у тому місці, де має бути наносник, який був поширений лише в Німеччині (Блэр 2006, с. 69), а в пізніший період — готичний та міланський обладунки і, звичайно, гербові котти. Винятком може слугувати лише великий лук, що прижився та набув значного поширення лише в Англії.

Щоб довершити картину оснащення англійської армії в роки Столітньої війни, варто згадати і про тогочасну артилерію. Середньовічні війни переважно являли собою не польові баталії, а облогу і захист фортець, замків та інших укріплень. Столітня війна не була винятком, адже, щоб забезпечити контроль над завойованою територією та тил, потрібно було захопити центр регіону — зазвичай місто (зо-

крема облога Кале в 1347 р., що проводилася за всіма правилами: Виоле-ле-Дюк 2007, с. 152—153). Через це англійці часто і брали міста в облогу, особливо на другому етапі конфлікту.

Щоб захопити укріплення супротивника, використовували різні методи — від прямого протистояння (штурм) до пасивного ведення бойових дій (власне облога). І в штурмі, і в облозі були активно задіяні різні металні машини та перші зразки порохової артилерії. «Хроніка облоги Турне» рясніє згадками про «машини» (*engiens*), які будували і англо-фламандські війська для обстрілу міста, і оборонці Турне. В облозі цього міста застосовували і вогнепальну артилерію — у захисників міста було вісім машин, що метали каміння, не рахуючи гармат, яких тут теж було вдосталь («*et avoient ceulx de Tournay wit engiens jettans sans les canons, et se y en y avoit encore assés en la ville*»: Oeuvres... 1867—1877, р. 354).

У цій же хроніці детально описані «артилерійські дуелі», наприклад, коли машина англійців зламала важільну балку однієї з машин оборонців. Потім ще одна машина була обстріляна, і камінь влучив у короб-противагу, але не заподіяв іншої шкоди («*Item l'engien des Anglois rompit le flegue de l'engien du Marquet-aux-Vaiques, mais on le refist, et encore l'engien de le Val rejetta après celluy du Marquet-aux-Vacques, et entra le pierre en la huge de celluy dudit marchiet, mais il ne fist aultre mal. Et fut encorre attains parmy le hen de celluy de le Val, mais n'y fist mal.*»: Oeuvres... 1867—1877, р. 355).

Англійці в облозі Турне використовували спрінгалди та мангонелі (*springals et magnels*), які кидали величезні камені, та гармати (*engyns*),

що стріляли порохом і вогнем (Croniques... 1844, р. 79).

Гармати виготовляли з міді, латуні або заліза. Вони зазвичай були невеликі. Пізніше, в XV ст., набувають поширення великі гармати для облоги міст — близько 4,0 м завдовжки та діаметром ствола 50,0—70,0 см, що стріляли кам'яними ядрами вагою 150—350 кг (Smith 1994, р. 158).

Крім облоги, металеві машини використовували і для бойових дій на морі. У «Французській хроніці Лондона» в описі морського бою при Слейсі є згадка про інженерів, які кидали каміння. Зрозуміло, що вони робили це не руками, бо навряд чи тоді б «французи не могли підняти свої голови й поглянути догори» (Croniques... 1844, р. 77). А в Генріха V з 30 кораблів, що брали участь у бойових діях 1416 та 1417 рр., 15 мали вогнепальну зброю (Friel 1994, р. 186)

Та все ж слід зазначити, що артилерія ще не набула такого вирішального і важливого значення, як це станеться пізніше. Вже битва при Кастильоні (16 липня 1453 року) показала, яким важливим стало використання вогнепальної зброї. По суті, французи повторили Азенкур навпаки: заманивши англійців на добре укріплені позиції, вони нанесли їм нищівного удару, що призвело до непоправних втрат (зокрема загинув командувач армії, на якого поклали великі надії не лише на ратному поприщі, — граф Джон Толбот). Загалом французька армія вигнала англійців не лише завдяки феномену Жанни д'Арк, але й широкому ви-

користанню артилерії, що значно спростило і скорочувало терміни облоги (Виоле-ле-Дюк 2007, с. 164—165).

Протягом війни обладунків і озброєння змінювалися та вдосконалювалися. Також варто зазначити, що на це значно впливав матеріальний стан лицарства та армії загалом. І якщо на початок війни англійський обладунок поступався континентальному, то впродовж неї ця різниця зникла. Помітні були відмінності і в спорядженні піхотинців. Вони носили легше та простіше спорядження. Основні розбіжності озброєння полягали в тому, що переважна більшість піхотинців була лучниками, озброєними великим англійським луком. Натомість лицарі здебільшого мали зброю для прямого контакту з супротивником: мечі різних типів, сокири та булави, алебарди тощо. Це пояснюється тактикою англійського командування: на полі бою головним завданням було нанести якомога більших втрат супротивнику в дистанційному бою, що й робили лучники. Натомість спішені лицарі ставали підтримкою піхоти, коли супротивнику вдавалося добратися до англійських позицій, та для кавалерійських контратак. Значну роль у веденні бойових дій і на суходолі, і на морі відводили артилерії. Нею оснащували кораблі та польові армії для здійснення облоги, зрідка використовували на польових баталіях. Варто зазначити, що французи перевершили англійців у застосуванні вогнепальної артилерії, що значно прискорило звільнення території французького королівства від англійської армії.

Бехайм В. Энциклопедия оружия (Руководство по оружейведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в.). — СПб., 1995.

Блэр К. Рыцарские доспехи Европы. Универсальный обзор музейных коллекций. — М., 2006.

Вейс Г. Всеобщая история мировой культуры. — М., 2007.

Виоле-ле-Дюк Э.Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в средние века. — М., 2007.

Гарднер Дж. Жизнь и время Чосера. — М., 1986.

Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. — СПб., 1996.

Контамин Ф. Война в Средние века. — СПб., 2001.

Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса. — М., 2004.

Уваров Д.И. Битва при Креси и военное дело первой фазы Столетней войны (1337—1347 гг.) // Воин. — 2003. — 14. — С. 23—39.

Флори Ж. Повседневная жизнь рыцарей в Средние века. — М., 2006.

Фонди музею «The Mary Rose». — Режим доступу: <http://www.maryrose.org/ship/bows2.htm>

Чернова Г.А. Миниатюры «Больших французских хроник». — М., 1960.

Bartlett C., Embleton G. English Longbowman 1330—1515. — Oxford, 1995.

Chaucer G., Coghill N. The Canterbury tales. — London, 2003.

Croniques de London. Ed. G.A. Aungier — London, 1844.

Friel I. Winds of Change? Ships and the Hundred Years War // Arms, Armies and Fortifications in the Hundred Years War. — Woodbridge, 1994. — P. 183—193.

- Gravett C.* English Medieval Knight 1400—1500. — Oxford, 2001.
Gravett C. English Medieval Knight 1300—1400. — Oxford, 2002.
Holkham Bible. Holkham Ms. 666, 1326.
Istore et croniques de Flandres. Ed. K. de Lettenhove. — Bruxelles, 1879. — Vol. 1.
Le Bel Jean. Chronique. Ed. J. Viard, E. Déprez. — Paris, 1904. — Т. I.
Nicolle D., McBride A. French Armies of the Hundred Years War. — Oxford, 2000.
Oeuvres de Froissart. Chroniques. Ed. K. de Lettenhove. — Bruxelles, 1867—1877. — Т. 25.
Smith R.D. Artillery and the Hundred Years War: Myth and Interpretation // *Arms, Armies and Fortifications in the Hundred Years War.* — Woodbridge, 1994. — P. 151—160.
Wackernagel R.H. The Armory of the Castle of Churburg. — Ucline, 1996.

Надійшла 15.06.2010

А.Н. Купченко-Гринчук

СНАРЯЖЕНИЕ АНГЛИЙСКОЙ АРМИИ В ГОДЫ СТОЛЕТНЕЙ ВОЙНЫ (1337—1453)

На основании иконографических материалов (рыцарских надгробий и миниатюр) рассматривается вооружение и снаряжение английских войск, их эволюция на протяжении конфликта.

Основу средневековых армий любой страны Западной Европы составляли рыцари. Англия не была исключением. Снаряжение английского рыцаря на протяжении всего конфликта менялось в соответствии с различными факторами. Это, в первую очередь, общее развитие защитного и наступательного вооружения в Европе. Кроме того, на начальных этапах войны английское рыцарство отличалось несколько старомодным снаряжением, что отмечали и хронисты того времени (например, Жан ле Бель). Это видно и из рыцарских надгробий, которые весьма подробно представляют нам облик знатного воина-англичанина от начала и до конца войны.

Основу защитного вооружения составляли кольчуга, горшкovidный шлем и треугольной формы щит. Однако, со временем, после ряда побед (например, при Креси 1346 г.) благосостояние английских воинов улучшилось, что в свою очередь сказалось на вооружении. К середине XIV в. пластинчатая защита рук и ног становится все более популярной. В обиход входит шлем-басинет. Популярной остается бригандина — доспех из металлических пластин на тканевой или кожаной основе.

С начала XV в. постепенно преобладает полный, или так наз. «белый», доспех — металлические пластины покрывают тело воина практически полностью.

Конь как спутник рыцаря также имел некоторое защитное снаряжение: от простой попоны до кольчуги и металлических пластин.

Что касается оружия, то оно было самым разнообразным. Это и копья, и мечи различной формы (меч также имел свою эволюцию), секиры, булавы и кинжалы.

Относительно вооружения и снаряжения незнатных воинов — лучников и копейщиков — следует отметить, что источники разнообразны, однако большая часть их посвящена XV в. В целом образ солдата-пехотинца английской армии ассоциируется с большим луком. Кроме того, на вооружении пехоты также были мечи, секиры, булавы, копья с алебардами. Защитное вооружение составляли гамбезон (стеганая куртка), кольчуга, шлем, иногда бригандина. В качестве отличительных знаков использовались гербовые котты (накидки), нашивался красный крест воинов Св. Георгия.

Завершая обзор оснащения английских войск периода Столетней войны, следует отметить наличие и активное использование метательных орудий и пороховой артиллерии, которые использовались как на суше, так и начинали применяться на море. Также применялись различного рода приспособления для защиты осаждавших солдат (щиты-мантелеты, инженерные сооружения и т. п.).

Следует отметить, что какой-либо специфики в вооружении англичан не наблюдалось — развитие защитного и наступательного вооружения проходило приблизительно одинаково с континентальными образцами. Однако наблюдаем массовое использование большого лука, которое нигде больше не прижилось. Таким образом, в оснащении английские солдаты и рыцари практически не отличались от континентальных воинов, за исключением некоторых деталей.

О.М. Купченко-Гринчук

EQUIPMENT OF ENGLISH ARMY IN TIME OF THE HUNDRED YEARS' WAR (1337—1453)

Based on iconographic materials (knights' gravestones and miniatures), armament and equipment of English forces and their evolution over the conflict are considered.

Knights presented the base of mediaeval armies of any Western European country. England was not an exception. Equipment of an English knight during the whole conflict changed according to various factors. This is, first of all, a general development of defensive and offensive armament in Europe. Furthermore, at the initial stages of the war English chivalry dis-

tinguished by somewhat outmoded equipment which was also mentioned by chroniclers of that time (for instance, by Jean Le Bel). This is seen on knights' gravestones which present the appearance of the noble warrior-Englishman quite in detail from the beginning to the end of the war.

The base of the defensive arms consisted of mail, pot-shaped helmet, and triangular shield. However, with time, after a series of victories (for example in the battle of Crécy in 1346) English warriors' welfare improved, which influenced their armament in its turn. By the middle of the 14th c., a lamellar defence of arms and legs becomes increasingly popular. Helmet-bascinet comes in use. Brigandine, armour made of metal scales on textile or leather warp.

Since the beginning of the 15th c. full or so-called «white» armour gradually prevail, which included metal scales covering the warrior's body in fact entirely.

Horse as a knight's companion also had certain defensive equipment: from ordinary horsecloth to mail and metal scales.

Concerning weapons, they were various. There were spears, swords of different form (sword also came through its evolution), axes, mauls, and poniards.

As for the plain warriors', armament and equipment i.e. bows and spearmen, it should be noted that sources are various, but most of them concern the 15th c.

In general, an image of soldier-infantryman of English army is associated with a big bow. In addition, swords, axes, mauls, spears with halberds were also popular in infantry arms. Defensive armament consisted of gambeson (quilted jacket), mail, helmet, and sometimes brigandine (armour made of metal flat bars attached to textile or leather warp). Emblematic cottas (cloaks) or sewed-on red crosses of St. George's soldiers were used as distinguishing marks.

Finishing the review of equipment of English forces during the Hundred Years' War it should be noted that there were metal pieces of ordnance and gunpowder artillery which were both actively used overland, and started to be used at sea. Various types of devices for defence of besieging soldiers were used: shields-mantlets, artificial obstacles, etc.

It should be noted that there were not any specifics in armament of Englishmen: development of defensive and offensive equipment was approximately identical with continental examples. However, mass use of a large bow is seen, which have not got rooted anywhere else. Consequently, English soldiers and knights in fact did not differentiate from continental warriors, except of certain details.